

מילת הקיום "אֵשׁ"

לפני כשלושים שנה כתב י' בלאו הערה קצרה על שתי מילות הקיום בעברית המקראית, יֵשׁ וְאֵשׁ.¹ בלאו ראה, בצדק, ששתי הצורות האלה אינן קרובות זו לזו (למשל, יֵשׁ לא עברה לְאֵשׁ בתהליך היחלשות העיצור יו"ד), אלא שמקורותיהן בשתי צורות פרוטו־שמיות שונות. הצורה העברית הרגילה, יֵשׁ, התפתחה מהצורה הפרוטו־שמית ²yiš וקרובה היא לתיבות האכדיות išû ('to have')³ ו־laššu (שלילית: 'not having, not to be'), ולתיבה הערבית laysa (גם שלילית). הצורה העברית השנייה מופיעה במקרא בשלושה מקומות בלבד: שמואל ב יד, יט, מיכה ו, י ומשלי יח, כד (במקרה האחרון הכתיב מלא: אֵישׁ). צורה זו התפתחה מהצורה הפרוטו־שמית ²itay וקרובה היא לארמית איתי ולית (שלילית), ולאוגריתית ²it (מבוטאת כנראה ²itê [ʔitay >]). לבעיה של חוסר הסיומת בצורה העברית הציע בלאו, ואני נוטה להסכים עמו, שאֵשׁ נבנתה מהיקש לֵישׁ התדירה יותר, שאין לה סיומת.

בלאו גם הבין לאור ניתוחו שאֵשׁ אינה ארמאזם מאוחר שחדר לעברית (כך סוברים חוקרים אחרים).⁴ הוא לא פירט, אבל נראה שהוא טוען, שוב בצדק, שאם עברה איתי לעברית המקראית המאוחרת, היינו מצפים לאיתי עם הסיומת או אולי לאית בלי הסיומת, אבל לא לְאֵשׁ בשי"ן. נוכחות השי"ן במילה אֵשׁ מצביעה על כך שצורה זו התפתחה בעברית ישירות מהפרוטו־צורה ²itay, ולא דרך שפה אחרת, כמו הארמית. במילים פשוטות: אֵשׁ העברית קרובה מבחינת גזרונה לאיתי הארמית אבל אינה שאולה.

- * תודתי נתונה לחברי פרופ' אביגדור הורוויץ מאוניברסיטת בן-גוריון שעזר לי בניסוח העברית.
1. ראה J. Blau, "Marginalia Semitica II", *IOS* 2 (1972), pp. 58–62.
 2. אבל ראה גם חצרון "Third Person Singular Pronoun Suffixes in Proto Semitic", *Orientalia Suecana* 18 (1969), p. 102, n. 2. *yišu* כך מסביר חצרון את בעיית הכינויים החבורים (במיוחד יֵשׁנו). לדעתו של בלאו ראה במאמרו (הערה 1 לעיל), עמ' 61–62.
 3. זו צורת פועל שהתפתחה ממילת הקיום, כנראה בהשפעה שומרית, שבה נמצא הפועל *to have*.
 4. לביבליוגרפיה ראה בלאו (הערה 1 לעיל), עמ' 61, הערה 15.

אני מבקש להפנות את הדיון לכיוון הגאוגרפי הדיאלקטי של העברית בכלל ושל מילת הקיום אֶש בפרט. במחקריי בשנים האחרונות הבאתי חומר רב להוכחת תזה מסוימת שהועלתה כבר על ידי כמה חוקרים בעבר, היינו, שבתקופה הקדומה התקיימו בעברית שני להגים גאוגרפיים עיקריים: העברית היהודאית בדרום והעברית הישראלית בצפון. היהודאית היא הלשון הנפוצה יותר במקרא, והיא מהווה כשמונים אחוז מן המקרא. אבל בסיפורים ובספרים שמקורם בצפון אנחנו מוצאים דיאלקט אחר, ולו פונולוגיה שונה, צורות שונות, תחביר שונה ואוצר מילים שונה. להערכתי חומר זה מהווה כעשרים אחוז מן המקרא והוא כולל טקסטים כמו הסיפורים על השופטים הצפוניים (כגון גדעון), הנביאים הצפוניים (אליהו ואלישע), דברי הימים של המלכים הצפוניים הנמצאים בספרי מלכים, הושע ועמוס, שיר השירים, קהלת, משלי, מזמורים אחדים מספר תהלים, ועוד.⁵

בחלקים האלה של המקרא אנחנו מוצאים סטיות מהדקדוק הסטנדרטי, היינו, העברית היהודאית. על פי רוב יש לסטיות אלה מקבילות ברורות בארמית, בפיניקית או באוגריתית, כלומר, בשפות שדוּבְרוּ מצפון לארץ ישראל. מכאן שלעברית הישראלית היו קווי דמיון לשוניים (איזוגלוסות) רבים עם הארמית, עם הפיניקית ועם האוגריתית (שלא חדרו לעברית היהודאית אשר דוברה בדרום הארץ).

ראינו שאֶש היא אחות לצורה הארמית ולצורה האוגריתית, ולפיכך יש להניח שמילת הקיום הנדירה הזאת תופעה צפונית היא.⁶ אם נשים לב לשלוש הופעותיה של אֶש במקרא, נראה שבכולן היא באה בהקשרים צפוניים: או בטקסטים שמוצאם מצפון ארץ ישראל או בטקסטים שיש להם זיקה הדוקה לאזורים אלה.

1. המקרה הברור ביותר הוא משלי יח, כד. אפשר להראות שמשלי הוא ספר צפוני שבו נמצאים אלמנטים רבים של העברית הישראלית.⁷ לאלמנטים הידועים כבר יש להוסיף עתה אֶש (בכתיב מלא: אִישׁ).

2. הפסוק ו, י במיכה מופיע כמוֹבֵן בספר של נביא יהודאי.⁸ יש לשאול, אם כן, איך חדר אֶש לספר מיכה? חוקרים קודמים הציעו זה כבר שקטעים מהפרקים ו-ז של

5. ראה בשני ספריי *Linguistic Evidence for the Northern Origin of Selected Psalms*, Atlanta 1990; *Israelian Hebrew in the Book of Kings*, Bethesda, MD 2002.

6. לרוע מזלנו אין לנו עדות פיניקית למילת הקיום הזו, אבל אני מקבל את מיון השפות השמיות הצפון-מערביות של ח"א גינזברג ("הלשונות השמיות הצפוניות-מערביות", בתוך: ב' מזר [עורך], ההיסטוריה של עם ישראל: האבות, גבעתיים 1970, עמ' 102-124, 293) שכלל אוגריתית ופיניקית ביחד בתת-קבוצה של הכנענית, בשם Phoenic.

7. ראה Y. Chen, *Israelian Hebrew in the Book of Proverbs*, Ph.D. thesis, Cornell University, Ithaca 2002. לחוקרים אחרים (למשל, ו"פ אולברייט, ח"א גינזבורג, ו"אבישור) ראה בספרי הנ"ל על ספר תהלים (הערה 5 לעיל), עמ' 10.

8. זהותה הספציפית של עיר הנביא מורשת-גת איננה ידועה, אבל מסתבר שהיא נמצאת באזור לְכִישׁ ובית גוברין. ראה ז' קלאי, "מורשת גת", אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים 1962, טורים 741-742.

הספר נתחברו בצפון, בממלכת ישראל.⁹ יושם-נא לב במיוחד למיכה ו, טז, "וישתמר חקות עמרי וכל מעשה בית-אחאב", המזכיר שני מלכים של ממלכת הצפון. יתר על כן, יש בפסוק זה תופעה לשונית צפונית, דהיינו, השימוש הסביל של בניין התפעל במילה וישתמר. תופעה זו מופיעה בתנ"ך רק בטקסטים צפוניים: משלי לא, ל וקהלת ח, י.¹⁰ לשימוש הזה יש המשך בשימוש הסביל של בניין נתפעל בלשון חז"ל, שלדעתי גם היא דיאלקט צפוני.¹¹

3. המקרה השלישי הוא שמואל ב יד, יט, בפיה של האישה החכמה מתקוע. המחלוקת בקשר לזהות עירו של עמוס מפורסמת היא. האם תקוע של הנביא היא העיר ביהודה הנזכרת בדברי הימים ב יא, ו ליד בית לחם ובית צור במדבר יהודה, או שמא היא אתר בצפון שגדלו בו עצי שקמים (ראה עמוס ז, יד) ושנזכר בספרות חז"ל ככפר גלילי?¹² לשונו של עמוס מצביעה על כיוון הטענה השנייה, כי יש בספרו כמות ניכרת של תופעות לשוניות צפוניות. אביא שתי דוגמאות: (א) בעמוס ח, ג הוראתה של התיבה היכל היא 'בית המלך' כמו באוגריתית (בדיאלקט היהודאי – הסטנדרטי במקרא – משמעותה של היכל היא 'בית ה' או חלק ממנו);¹³ (ב) בעמוס ז, ד הוראתה של התיבה חלק היא 'שדה', כמו בארמית (חקלא בשיכול העיצורים), ושוב במקרא רק במלכים ב ט, י; ט, לו; ט, לז בקשר ליזרעאל.¹⁴ יתר על כן רוזנבאום הראה שהשימוש במילה קשר בעמוס ז, י, ובמשפט "לך ברח לך" (שם ז, יב) מראה שעמוס היה אזרח הממלכה הישראלית ולא נביא יהודאי שרק ניבא

9. F. C. Burkitt, "Micah 6 and 7 a Northern Prophecy", ככל הידוע לי, הראשון היה, H. L. Ginsberg, *The Israelian*, JBL 45 (1926), pp. 159–161. מן התקופה האחרונה ראה *Heritage of Judaism*, New York 1982, pp. 25–26; לדיון כללי ראה ש' ורגון, ספר מיכה: עיונים ופירושים, רמת-גן תשנ"ד, עמ' 165–166.
10. באשר למשלי ראה הערה 7 לעיל. על קהלת ראה מן השנים האחרונות J. R. Davila, "Qoheleth and Northern Hebrew", *Maarav* 5–6 (1990), pp. 69–87. ויש לבדוק את הפסוקים הרשומים במפתחות לספריי הנ"ל על תהלים ועל מלכים (הערה 5 לעיל).
11. G. A. Rendsburg, "The Galilean Background of Mishnaic Hebrew", *The Galilee in Late Antiquity*, ed. L. Levine, New York 1992, pp. 225–240.
12. לדיון קצר ראה ז' קלאי, "תקוע", אנציקלופדיה מקראית, ח, 1982, טורים 924–926. לביבליוגרפיה בעד טענה זו ראה S. Paul, *Amos*, Minneapolis 1991, p. 35 n. 27. לעדות מספרות חז"ל ראה ש' קליין, ספר הישוב, א, ירושלים תרצ"ט, עמ' 157 (תודתי נתונה לחברי פרופ' חנן אשל מאוניברסיטת בראילן על מובאה זו).
13. ראה בספרי על תהלים (הערה 5 לעיל), עמ' 47–48, ובספרי על מלכים (הערה 5 לעיל), עמ' 70–71.
14. לדיון כללי ראה ח' רבין, "לשונם של עמוס והושע", עיונים בספר תרי עשר, בעריכת ב"צ לוריא, ירושלים תשמ"א, עמ' 117–136, אף על פי שרוב המאמר מתרכז בהושע ויש רק חומר מועט על עמוס. לדיון נוסף על חלק ראה בספרי על מלכים (הערה 5 לעיל), עמ' 111–112.

בצפון.¹⁵ בקיצור, אני מקבל את הטענה, שהעלה כבר ר' דוד קמחי, שעמוס היה איש הצפון.

כל הדיון על עמוס ועירו תקוע אינו שופך אור ישיר על מוצאה של האישה התקועית, אבל העובדות האלה מראות שאכן הייתה תקוע צפונית בתקופת המקרא ושדיברו שם דיאלקט צפוני, כולל מילת הקיום אש. יתר על כן, בדבריה של האישה התקועית יש תכונה צפונית אחרת, היינו, הביטוי האחד את האחד בשמואל ב יד, ו. ביטוי זה ידוע מהארמית, למשל חדא עם חדא (3x), חדא לקבל חדא (1x) בתרגום אונקלוס לשמות כו, ג-ו. במקרא עצמו ראה גם אחד באחד באיוב מא, ח.¹⁶ לאור שני היסודות האלה בפיה של האישה החכמה, יש להסיק שמוצאה היה תקוע הגלילית שבה דיברו דיאלקט ישראלי עם קרוי דמיון לשוניים לארמית.

אינני יכול לסיים את הדיון מבלי לטפל בשם הפרטי אֶשְׁבַּעֵל בן שאול המלך, ובפרט בחלקו הראשון. יש שתי דרכים להסביר את השם הזה. הראשונה: אֶשְׁבַּעֵל זהה לשם האוגריתית išb'el (UT 8:2069, UT 35:2117), ואם כך אין כאן קשר לענייננו, מפני שבצורה האוגריתית נמצא העיצור š ולא t.¹⁷ אך לפי הדרך השנייה, אֶש בשם הפרטי אֶשְׁבַּעֵל היא מילת הקיום המופיעה בניקוד אֶש כתיבה עצמאית. סימוכין לגישה זו בא מן הספרות האוגריתית. השם אֶשְׁבַּעֵל כולו קרוב לביטוי ידוע ממיתוס אוגריתי, 'it zbl b'el 'arš, שפירושו המילולי: "יש הנשיא בעל הארץ", המקביל לפראזה hy 'aliyn b'el – "חי החזק בעל", בשלושה מקומות ב-UT 49, שורות 3, 9, 21.

אם נקבל את הגישה השנייה, יש לשאול: איך אפשר להסביר את נוכחותה של מילת הקיום הזאת בתוך שם פרטי? יש לכך כמה תשובות אפשריות. גישה אחת: מכיוון שזהו רק שם פרטי, ואינו עדות לשפה חיה, אין צורך להסביר אותו. כלומר, בני ישראל שאלו שמות פרטיים מכל מיני מקורות, כמו כל עם, וכנראה אֶשְׁבַּעֵל היה שם כנעני מסורתי שעבר גם לבני ישראל. גישה שנייה מאפשרת לשלב גם את עדות השם הפרטי הזה בתזה שלי. אשבעל היה איש בן-ימיני, ולמרות קרבתו הגאוגרפית של השבט ליהודה, מסתבר שהיו קשרים הדוקים וחזקים גם בין בנימין לשבטי הצפון. לזה יש גם עדות לשונית. לסיפורים בספר שמואל א על שאול המלך משבט בנימין יש תכונות של הדיאלקט הצפוני, וכך ניתן להסביר גם קשיים רבים בלשון ספר ירמיהו, הנביא מענתות בשבט בנימין.¹⁸ מלבד זאת, המחקר של גולדברג הראה

15. ראה S. N. Rosenbaum, *Amos of Israel*, Macon, GA 1990, pp. 35–40.

16. ראה נ"ה טור-סיני, ספר איוב, ירושלים תשל"ב, עמ' 345: "כנהוג בארמית".

17. לשם זה, עם הסברים שונים לאלמנט הראשון iš, ראה F. Gröndahl, *Die Personennamen der Texte aus Ugarit*, Rome 1967, p. 102.

18. שוב יש לבדוק את הפסוקים הרשומים במפתחות לספריי הנ"ל (הערה 5 לעיל). מ' בראשון ("אחדותה ההיסטורית של הלשון העברית ומחקר לשון חכמים", מחקרים בלשון א [תשמ"ה]).

שלאונומסטיקון של שבט בנימין יש קשרים רבים לצפון (למשל, יש יותר קווי דמיון בין שמות פרטיים ידועים מחרסי שומרון לשמות שבט בנימין הידועים מהמקרא מאשר לשמות בשבטים אחרים).¹⁹ בסופו של דבר, או שאין צורך לטפל בשם אֶשְׁבַּעַל מפני שאין לו קשר לענייננו או מפני שהוא שם פרטי, או שנוכחות אֶש בשם זה משתלבת יפה בתמונה הכללית שהוצגה כאן.²⁰

אוסף כמה מילים על השם הפרטי אֶתְבַּעַל מלך צידונים ואביה של איזבל הנזכר במלכים א טז, לא.²¹ כתבתי לעיל (הערה 6) שלרוע מזלנו אין לנו עדות פיניקית למילת הקיום. מהעדות האוגריתית אנו מצפים לאש בפיניקית, ולא לאת. אתבעל אחר מופיע בפיניקית עצמה, בכתובת ארונו של אחירם (עם האל"ף משוחזרת). למרות שהצורה בתרגום השבעים Ιεθεβααλ עולה בקנה אחד עם נוסח המסורה, אולי עדיף לקבל את הצורה Ἰθώβαλος שיוסף בן מתתיהו קיבל ממנדר. אם כך, כנראה השם אֶתְבַּעַל (בפיניקית אין מילת יחס עם ל־with אלא רק את) דומה לעמנו אל המקראי (עמנואל כתיבה אחת ב־IQIsa^a) ולעמנויהו ועמניהו על גבי שתי חותמות.²² יש גם לראות את העדות האכדית לאתבעל נוסף. סנחריב מזכיר מלך צידון בשם Tu-ba³-lu; צורה זו מצביעה על הצורה המתועדת אצל יוסף בן מתתיהו (עם נשירת האל"ף; השווה חירם > אחירם). בקיצור, סבורני שאין קשר בין השם אֶתְבַּעַל לענייננו.

בסיכום, אם לא נתחשב בשמות הפרטיים אֶשְׁבַּעַל וְאֶתְבַּעַל, נמצאת מילת הקיום אֶש, אחות לאיתי הארמית ול־it האוגריתית, במקרא בשלושה מקומות, ולכולם הקשר צפוני. תמונה זו מביאה אותנו לידי המסקנה שאֶש היא אלמנט צפוני.

עמ' 93-94) הראה כמה התאמות מעניינות בין לשון ספר ירמיהו ללשון חז"ל, ואני נוטה להסביר אותן כחלק של התמונה הגדולה יותר, דהיינו שגם זו וגם זו שייכות לעברית הצפונית (אם כי לא בהכרח לאותו תת־דיאלקט).

19. A. D. Goldberg, *Northern-Type Names in the Post-Exilic Jewish Onomasticon*, Ph.D. thesis, Brandeis University, Waltham MA 1972; ראה במיוחד פרק ה: Evidence of Benjamin's Affinities to the Northern Tribes, עמ' 90-104.

20. אינני מטפל כאן בשמות אחרים כמו אישי, ישי, ואשא. האחרון נזכר בחרסי שומרון ובכתובות אחרות; ראה D. J. A. Clines, *The Dictionary of Classical Hebrew*, Vol. 1, Sheffield 1993, p. 403; G. I. Davies, *Ancient Hebrew Inscriptions: Corpus and Concordance*, Cambridge 1991, p. 291. חוקרים אחרים הסבירו שמות אלה כמבוססים על התיבות אֶש, אבל אין הגישה הזו משכנעת.

21. ראה י"מ גרינץ, "אתבעל", אנציקלופדיה מקראית, א, 1950, טורים 790-791.

22. דייוויס (הערה 19 לעיל), עמ' 462.

מחקרים בלשון

ט

תדפיס